

Original Article

“Zowqesm” (Poetic Appellations) in the Courts of the Islamic Era: Introduction and Analysis of a Literary Tradition

Mohsen Nasiri¹

1. Introduction

If Dari (Persian) is considered the “shared cultural language of the Eastern empires” – from its adoption as an administrative language by the Sāmānids in the first half of the 10th century, to the fall of the Ottoman Empire in the early 20th – the phrase “the millennium of the Dari Empire” may rightly designate that era. Throughout this millennium, within its vast geography, numerous dynasties and diverse peoples ruled, yet Dari functioned as the common medium across that expanse. Among many sovereigns – from Mongolia and Indonesia to Eastern Europe and the northern and eastern coasts of Africa – Persian names are found.

This paper focuses on a distinct aspect of those Persian names in Islamic courts, where poetic imagination played a conspicuous role. The Ottoman Empire provides a vivid example: its court registers contain a plethora of Persian names. Apart from their linguistic form – names such as *GolČičak*, *EmsālNur*, *QončeNegār*, or *DorreNow* – these Ottoman names invite questions: Were they conventional female names of their time? What do some, such as *PartowNahāl* or *PiruzFalak*, mean and how were they interpreted? Why and how did names like *NaqšeDel*, *TireMozhgān*, or *NāvakMesal*, reminiscent of poetic metaphors, enter courtly naming? How could seemingly adverse names such as *DelĀšub* (heart-troubler) or *NālānDel* (lamenting heart) become appellations for beloveds of the court? May a shared aesthetic principle be discerned among them? This study argues that the “Persian poetic mindset” gave rise to such names and seeks to demonstrate and analyze this claim.

1. Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Iran University of Science and Technology, Tehran, Iran; email: mohsenenasiri@iust.ac.ir

 <https://orcid.org/0000-0002-3557-6777>

 <https://doi.org/10.48308/hlit.2026.243081.1455>

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

As Persian poetry evolved throughout the Islamic period – progressing from its early classical forms toward late traditional ones – the role of poetry increasingly permeated the life of the Persian-speaking world. By the 16th and 17th centuries, poetry had become nearly all-encompassing; life itself seemed to begin and end with poetry. Moreover, Persian poetic theory came to favor compression: the independence of the verse and ultimately the single line. Did poetic imagination extend to linguistic structures smaller than the *mesrā'*? These two tendencies – the poeticization of all life aspects (including naming) and the aesthetic of succinct artistic expression – together sustained the “tradition of ‘Zowqesm’” or poetic Persian names. Poetry first influenced honorifics and epithets, then personal names, investing them not only with linguistic but with artistic purpose.

2. Literature Review

Research devoted to Persian names – especially from literary and aesthetic standpoints – is strikingly scarce. The present study may be regarded as a complement to Annemarie Schimmel’s “Islamic Names” (1997), which occasionally approaches the idea underlying this paper but omits any recognition of the millennial tradition of Persian poetic and aesthetic naming explored here.

3. Methodology

Continuous engagement with courtly names during teaching and academic research gradually led the author to hypothesize that the poetic quality, broad geographical spread, and thousand-year longevity of certain names constitute distinct evidence for a “tradition of poetic naming” in Persian culture. This hypothesis was pursued through extensive library study and note-taking from texts containing Islamic-era court names, resulting in a large catalogue of poetic Persian names. The present paper, as a first step in examining this literary-historical tradition, demonstrates the existence of such aesthetic naming and offers a rhetorical-stylistic analysis of these names as products of “artistic language”.

4. Discussion

The structure of a “Zowqesm” (poetic name) may be described as a composite of the following features:

- 1- **Defamiliarization and novelty:** A poetic name evokes surprise through unfamiliarity or unprecedented usage – just as an innovative metaphor does in poetry. For instance, *XubNegār* likens the bearer to an image or idol of beauty, renewing the worn metaphor *Negār* by defamiliarizing it through the addition of *Xub*.
- 2- **Verse-likeness:** Poetic names inherit rhythm, *mesra'*, distich, and rhyme common in Persian verse. Nearly all are two-part structures – analogous to a distich – and often exhibit internal sound repetition (e.g., *JahānPahlavān*).
- 3- **Euphony and sonic grace:** Pleasant sound – absence of cacophony and presence of phonetic devices – guides their creation. Alliteration and internal rhyme form part of the aesthetic, as in *ŠārŠāh*, *KāmKār*, *ŠirGir*.

- 4- **Figurative and imaginative resonance:** Metaphor, ambiguity, and other tropes abound. Consider the delicate name *MehrJān*, interpretable variously as “the soul made of love, the essence formed of the sun, or the one beloved by all hearts”. The name simultaneously alludes by pun (*Ihām*) to the festival *Mehregān*, making the person himself an embodiment of joy .
- 5- **Emotional evocation:** Effective names generate feelings – majesty and sanctity for men, attraction and affection for women. Compare *Qodratollāh* with the more poetic *QadarQodrat*: the latter carries intensified emotive and semantic force, fulfilling the courtly desire for awe and charisma purely through naming.
- 6- **Continuity with poetic tradition:** The poetic name condenses verse into nominative form; poetry becomes embodied within the name itself. A modern example illustrates the principle. The eminent poet *Abolqāsem-e Lāhuti* (d. 1956), Minister of Culture of Tajikistan, affectionately called his wife Cecilia SelseleBānū (Lady of the Chain). For those unfamiliar with Persian poetic conventions, this might seem obscure, but within that tradition it carries two meanings: “the lady of beautiful tresses” and “the lady who holds the chain binding the lover”, both echoed in a verse of Hāfez. Lāhuti’s creation of *SelseleBānū* thus exemplifies the survival of the courtly poetic-naming tradition into modernity.

5. Conclusion

This study has examined in detail the principal poetic features – defamiliarization, musicality (phonetic and rhetorical embellishment), imaginative richness, and emotional resonance – manifested within Persian poetic names. It demonstrates that the fundamental principles governing Persian poetry equally operate within this domain of naming. Accordingly, just as poetry has been described as the “resurrection of words”, one may regard the “Zowqesm” as the “resurrection of names”.

Keywords: Zowqesm, Persian poetic names, courtly names, figures of speech, rhetorical criticism

دوفصلنامه تاریخ ادبیات

دوره ۱۹، شماره ۱، (پیاپی ۹۰/۱) بهار و تابستان ۱۴۰۵

مقاله علمی - پژوهشی

صفحه ۱۳۴ تا ۱۵۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۰۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۰۸

ذوق اسم در دربارهای دوران اسلامی؛ معرفی و بررسی یک سنت ادبی

محسن نصیری^۱

چکیده

در سیر تاریخی و ادبی زبان فارسی، ذهنیت شاعرانه در ساختن و برگزیدن نام‌های فارسی تأثیری چشمگیر گذاشته است، تا آنجا که «سنت نام‌های شعرگونه یا ذوق اسم» پدید آمده است. این مقاله بخشی از پژوهشی است که به استخراج و تحلیل نام‌های شعرگونه کسان، از منابع تاریخی و متون ادبی فارسی می‌پردازد، شاعرانگی نام‌های درباری را در حکومت‌های دوران اسلامی بررسی خواهد کرد، و استدلال خواهد کرد که هرآنچه سخن را به جایگاه شعر می‌رساند، در ذوق اسم‌ها نیز هست و می‌توان بسیار از آنها را شعرهایی موجزتر از مصراع دانست. همچنین بررسی می‌شود که سنت ذوق اسم پیوستگی ژرف با سنت‌های شعری فارسی دارد؛ تا آنجا که فهمیدن و معنی کردن بسیار از آنها تنها با سنت‌های شعری شدنی است. این مقاله بیش از دوپست ذوق اسم را از میان نام‌های درباری دوران اسلامی معرفی و بررسی خواهد کرد. گفتنی است این نام‌های فارسی در سرزمین‌های گسترده و حکومت‌های پرشمار، در زمانی بیش از هزار سال استمرار داشته است. این پژوهش با رویکردی تاریخی - ادبی و از راه گردآوری ذوق اسم‌ها از منابع کتابخانه‌ای تاریخی دوران اسلامی، به تحلیل زیبایی‌شناسیک این نام‌ها بر پایه مؤلفه‌هایی چون آشنایی‌زدایی، ساختار وزنی، آرایه‌های لفظی و معنوی، پیوند آنها با سنت‌های شعری فارسی و جز آن می‌پردازد. مختصر آنکه مخاطب این پژوهش با یکی از سنت‌های تاریخی / ادبی که در فارسی دری جاری

۱. استادیار گروه فرهنگ و معارف اسلامی، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، ایران. mohsenenasiri@iust.ac.ir

 <https://orcid.org/0000-0002-3557-6777>

 <https://doi.org/10.48308/hlit.2026.243081.1455>

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

بوده است، همچنین با چگونگی ساختار بسیار از نام‌های درباری آشنا خواهد شد.

کلیدواژه‌ها: ذوق اسم، نام‌های شعرگونه فارسی، نام‌های درباری، صنایع ادبی، نقد بلاغی

۱. مقدمه

همایون و سمن ترک و پری‌زاد، ختن خاتون و گوهرملک و دل‌شاد
نظامی گنج‌ای

۱-۱. طرح مسئله

اگر فارسی دری به مثابه «زبان فرهنگی مشترک امپراتوری‌های شرقی»، از زبان دیوان شدن نزد سامانیان در نیمه اول سده دهم میلادی، تا برافتادن امپراتوری عثمانی در نیمه اول سده بیستم^۱ در نظر گرفته شود، می‌توان عنوان «هزاره امپراتوری دری» بر آن دوران نهاد. در هزاره امپراتوری دری و در جغرافیای پهناور آن، دودمان‌های بی‌شمار و اقوام گوناگون حکومت می‌کرده‌اند ولی فارسی دری زبان میانجی راجح در این پهنه تاریخی و جغرافیایی بوده است. اکنون نشانه‌ها و یادگارهای فراوان از آن روزگار باقی مانده: «نام کسان» از جمله یادگارهای آن دوران است.

در هزاره امپراتوری دری، در میان بسیار از حاکمان - از مغولستان و اندونزی تا شرق اروپا و سواحل شمالی و شرقی آفریقا - نام‌های فارسی یافته می‌شود. برای نمونه، در میان وزیران فاطمیان مصر بازیر و شاهنشاه (زامباور، ۱۳۵۶: ۱۴۵، ۱۴۹) و در بالکان خسرو و فرهاد (همان: ۲۶۱) و در مغولستان شمع‌جهان و نقش‌جهان (همان: ۴۰۵) و در سوماترا نام‌هایی همچون رعایت‌شاه و شاه‌جهان وجود دارد (همان: ۴۵۲). شناختن «نام‌های کسان فارسی» و پژوهش بر آن بایسته است و این مقاله به وجهی خاص از نام‌های فارسی حاکمان در دربارهای اسلامی می‌پردازد؛ در این وجه خاص ذوق و ذهنیت شاعرانه نقشی پررنگ ایفا می‌کند. شاید فتح‌باب درخور برای این مبحث، بررسی نام‌های زنان در دستگاه عثمانیان باشد؛ ذوق و ذهنیت شاعرانه در این مورد نمود آشکارتری یافته است.

فارسی در دستگاه عثمانیان مدت‌ها زبان رسمی حکومت بود و تا آخر این امپراتوری، زبان فرهنگ و ادب باقی ماند. سلطان‌های عثمانی همسر خویش را اغلب از بخش اروپایی سرزمین خود برمی‌گزیدند؛ بنابراین نام‌های اروپایی مانند ماریا، آلگا، وُنیکا، کرنلیا، بتی، آیتا، رکسانا، اگنس، سُنیا، سوزی، ویکتُریا و ... داشتند. (نک: Çağatay, 1985) این زنان پس از آمدن در دستگاه عثمانی، نام‌هایی مطابق پسند حاکمان عثمانی می‌یافتند. در میان آن نام‌ها، اسم‌های عربی معمول و دینی (ام‌کلثوم، عایشه، عاتکه، اسماء...) نیز هست؛ اما بیشتر نام‌ها فارسی است (همان)؛ نام‌هایی که در ساختن و برگزیدن آنها، بیش از هر چیز «ذوق» احساس می‌شود:

بالاخاتون، نیلوفر، گل‌چیچک، دولت‌شاه، هما، شاه‌زاده، گل‌بهار، گل‌شاه، ستی، گوهر، بلبل، فرح‌شاد، گل‌رخ، حسن‌شاه، نگار، شیرین، عین‌شاه، گوهرملوک، شاه‌سلطان، سلطان‌زاده، خرم، ماه‌دوران، مهرماه، نوربانو، شمس‌رخسار، مهربان، خندان، ماه‌فیروز، ماه‌پیکر، دل‌آشوب، ماه‌نور، گل‌نوش، گل‌نار، شه‌سوار، عالی‌جناب، هم‌شاه، گلشن، مهرشاه، شرمی، وردی‌نار، وردی‌چنان، فرخنده، عادل‌شاه، سینه‌پرور، دل‌پذیر، مهتاب، مثل‌نایاب، نقش‌دل، نورس، شبی‌صفا، درّشه‌وار، ملک‌شاه، عالم‌شاه، آفتاب، عین‌صفا، غنچه‌نگار، نورشمس، طبع‌صفا، بزم‌عالم، هشیار، نوری‌تاب، پرتونهال، پیروزفلک، زرنگار، حُسن‌ملک، لبریز، ثروت‌سزا، شوق‌افزا، تیرمزگان، دزددل، معماشاه، پرستو، بزم‌آرا، نالان‌دل، شایسته، سرفراز، نرگس، گلستو، ناوک‌مثال، دژنو، حیران‌دل، ادا‌دل، نسرین، گوهری، رفتار‌دل، شایان، سازگار، پیوسته، بدرفلک، نورافسون، بیدار، دل‌پسند، امسال‌نور، شادیه، گل‌جمال، مهرانگیز، دژدن، نازپرور، دل‌فریب، نازک‌ادا، گل‌فام، شیوه‌گر، بنار، رخ‌شاه، صفی‌زر، نک‌سزا، میل‌ثروت، رسان^۲.

جدا از فارسی بودن، این نام‌های عثمانی پرسش‌هایی برمی‌انگیزد: آیا اینها نام‌های معمول زنان در زمان خود است، حتی «نیلوفر و گل‌نوش و شایان»

که اکنون معمول و عادی است؟ معنی برخی از این نام‌ها مانند پرتونهایال و پیروزفلک چیست و چگونه فهمیده می‌شود؟ چرا و چگونه نقش دل و تیرمژگان و ناوک‌مثال که سنت‌های شاعرانه است، به نام‌های درباری راه یافته؟ چگونه دل آشوب و نالان‌دل که در نگاه اول ناپسند است، نام‌های معشوقان درباری شده؟ آیا می‌توان خط مشترکی میان همه این گونه اسامی تشخیص داد؟ در پاسخ می‌توان گفت ذهنیت و عالم «شاعرانه» فارسی به چنین نام‌هایی انجامیده؛ این مقاله این ادعا را مطرح و سعی در اثبات و شناختن آن خواهد کرد.

۱-۲. پیشینه پژوهش

جای پژوهش‌های پرشمار بر نام‌های فارسی - البته از نظرگاه گستره فارسی و همچنین نظرگاه ادبی و هنری - خالی است؛ بر نام‌هایی مانند آنچه ذکر شد نیز سابقه پژوهشی یافت نشد. نوشته حاضر را می‌توان تکمله‌ای بر کتاب آنه‌ماری شیمل یعنی نام‌های اسلامی (۱۳۷۶) دانست؛ او در این کتاب به چگونگی ساخته‌شدن نام‌های اسلامی - از جمله فارسی - می‌پردازد. او برای برخی از نام‌های عربی می‌گوید: «در دنیای عرب نیز تعدد اسامی شاعرانه را نباید فراموش کرد» (همان: ۷۶) و در سطرهای پیشین سخن از خیال‌انگیز بودن برخی از نام‌های زنانه فارسی کرده‌است: «فرض بر این است که زن‌ها باید خیال‌انگیز باشند». بنابراین هرچند او در این دو مورد به ایده بنیادین نوشتار حاضر نزدیک شده، سخنی از این سنت فراهزارساله - نام‌گذاری ذوقی و شعرگونه فارسی - به میان نیاورده‌است. انگشت‌شماری از نام‌هایی که در نوشته حاضر بررسی شده، در آن کتاب نیز آمده ولی همراه با مباحثی متفاوت با گفته‌های پژوهش حاضر.

۱-۳. اصطلاح‌شناسی

به سبب نبودن زمینه این پژوهش، احتمالاً مفهوم‌های «ذوق اسم، نام‌های شعرگونه، هزاره امپراتوری دری» تازگی دارد. برخی کاربردهای غریب مانند «بیت‌مانندی، بی‌سابقگی، خوش‌وزنی، خوش‌لفظی، عواطف‌انگیزی، شعرگونگی، فراهزارساله» نیز به همان علت است. چندی از اصطلاح‌های شعرشناسی مانند «تصدیر، هم‌آغازی، هم‌پایانی، هم‌پاغازی، سجع، حل...» با مفهوم‌های تازه، البته کاملاً مشابه معنی‌های معمول خود استفاده شده‌است. در این نوشته، ذوق اسم‌ها موزون و دو جزء آن نیم‌جدا نوشته شده‌است. اینها همگی تلاش‌هایی است برای تقویت زبان پژوهش در این زمینه تازه. مفهوم‌های «هنر‌سازه و آشنایی‌زدایی» بر پایه کتاب رستاخیز کلمات (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۱) به کار برده شده. جدا از این چند نکته، مقاله حاضر با گفتار معمول پژوهش‌های دانشگاهی و ادبی نوشته شده‌است.

۱-۴. چگونگی نضج سنت ذوق اسم

با تکامل شعر در دوران اسلامی و حرکت از اوایل آن به سمت پایان دوران سنتی، نقش شعر در زیست فارسی‌دانان مدام پررنگ‌تر می‌شود و به‌مرور همه‌جا و همه چیز را فرا می‌گیرد. در حدود قرن دهم و یازدهم، شعر دیگر همه‌کاره شده‌است؛ گویی همه شئون زندگی با شعر آغاز می‌شود و به شعر می‌انجامد. به تعبیر نمادین شفیی کدکنی، «صنعت شعری» حتی جای صنعت (Industry) را نیز گرفته‌است (۱۳۵۳: ۷۸). نقاشی و نگارگری با شعر عجین است و شعر حتی به تزئین‌های کوزه و کاسه راه یافته؛ ساختمان‌های بزرگ مانند کاخ‌ها و مدرسه‌ها و مقبره‌ها و مساجد پر است از کتیبه‌های شعر. اندیشه و فلسفه نیز جای خود را از مدت‌ها قبل به شعر داده. تاریخ‌های مهم به شعر کشیده می‌شود (ماده تاریخ)، حادثه‌های بزرگ تاریخی با شعر ثبت و خلاصه می‌شود^۲؛ و در یک کلام، «شاعرانگی» از جمله ویژگی‌های بیشتر ایرانیان شده (شه‌بازی، ۱۳۹۷). شاعران همگی نام مخصوص شاعرانه یعنی تخلص داشتند، در جنگ رجز شعری می‌خواندند، نخستین آموزش‌های کودکان با شعر بود (نصاب الصبیان)، با شعر پیش‌بینی آینده می‌کردند و تصمیم‌های سرنوشت‌ساز را به شعر می‌سپردند (تقال)، شعر فارسی حتی به جایگاه متن مقدس دینی (مثنوی معنوی) دست یافته بود.

دیگر، درباره شعر فارسی این نکته پذیرفته و معروف است که هرچه از سده‌های نخستین آن فاصله می‌گیریم، شعر بیشتر منحصر در بیت می‌شود و بیت هرچه مستقل‌تر، چنانکه در غزل قرن یازدهم قافیه بارها تکرار می‌شود و مضمون‌های ایبات غزل گاه ناهمساز می‌شود. شاعر همه هنرنمایی خود را در یک بیت می‌گنجانند و حتی کمتر از آن؛ مثلاً می‌توان همه بیت‌های زوج را در غزل «عاشق سرگشته را از گردش دوران چه باک» (صائب، ۱۳۷۰، ج ۶: ۲۵۰۵) جدا کرد و غزلی دیگر ساخت. آیا ذهنیت و خلاقیت شاعرانه به ساختارهای هنری و زبانی کوچک‌تر از مصراع نیز راه یافته‌است؟

شاید بتوان ادعا کرد این دو نکته یعنی آمیختن شعر با همه سویه‌های زندگی (از جمله نام)، و نظریه هنری‌ای که مبتنی بر هرچه فشرده‌تر کردن شعر بود، در کنار اقتضاها و منفعت‌های درباری، به پدید آمدن و رشد هرچه بیشتر «سنت ذوق‌اسم یا نام‌های شعرگونه فارسی» منجر شد؛ یعنی «به لفظ اندک و معنی بسیار» آنقدر چگال و فشرده شد که به اسم و لقب افراد نیز کشید؛ و شعر ابتدا به لقب، سپس به نام اشخاص نیز راه یافت و نام غیر از وظیفه زبانی‌اش، دارای وجه شاعرانه نیز شد. تعیین مرز دقیق میان ذوق‌اسم و دیگر نام‌ها شدنی نیست، همچنین تعیین مرز زمانی برای آغاز و پایان آن. شاید نام‌های ساسانی‌ای همچون بزرگ‌مهر و انوشه‌روان را بتوان جزو طلایه این سنت محسوب کرد؛ کمالینکه در دوران اسلامی مانند این دو نام (بزرگ‌امید، انوشه‌خان) هست. با نگاهی کلی به این سنت فراهزارساله در بارها، می‌توان نتیجه گرفت که میان روش‌های گوناگون اسم‌سازی، رواج این شیوه مدام بیشتر شده و سپس افول کرده، و در این مسیر تطورهایی را نیز چشیده‌است. می‌توان وجه تاریخی نام‌هایی که در نوشتار حاضر آمده، در «نسب‌نامه خلفا و شهریاران» (زامباور، ۱۳۵۶: ۴۵۷) و «سلسله‌های اسلامی جدید» (باسورث، ۱۳۸۱: ۶۶۵) جست‌وجو و مطالعه کرد.^۴

۲. بحث تفصیلی، ساختار ذوق‌اسم‌ها

می‌توان گفت که شکل و ساختار ذوق‌اسم ترکیبی از موارد ذیل است. البته این گونه نیست که هر ذوق‌اسمی دارنده همه این موارد باشد، بلکه فراگیری و اهمیت مؤلفه‌های بالاتر بیشتر است.

- ۱- **آشنایی‌زدایی** و بی‌سابقگی؛ ذوق‌اسم با غریب و بی‌سابقه بودن ایجاد تعجب یا گاه ایجاد شگفتی می‌کند.
- ۲- **بیت‌مانندی** و داشتن ساختار بنیادین آن؛ یعنی وزن و دوجزئی بودن (مصراع) و قافیه.
- ۳- **خوش‌لفظی**، یعنی نام گوش‌نواز باشد؛ که خود را در نداشتن تنافر اصوات و حروف، و داشتن آرایه‌های لفظی نشان می‌دهد.
- ۴- **خیال‌انگیزی** و آرایه‌های معنوی، که خود را در انواع صنعت‌های بیانی (استعاره، ایهام...) نشان می‌دهد.
- ۵- **عواطف‌انگیزی**، که احساس‌هایی چون محبت و شکوه و تقدس برای مردان، و جذابیت و عشق و اعتماد برای زنان می‌آفریند.
- ۶- **پیوستگی با شعر** و سنت‌های شعری، یا اینکه نام فشرده شعری باشد و شعر در نام حل شده باشد.

برای تبیین این هفت مؤلفه و آشنایی بیشتر با مفهوم ذوق‌اسم، هریک از مؤلفه‌های یاده‌شده به تفصیل و با مثال‌های متعدد بررسی خواهد شد. در مقدمه ورود به بحث تفصیلی باید گفت که تحلیل هنری ذوق‌اسم‌ها با «ایجاز و حذف» یعنی دو اصطلاح آشنای نقد شعر آغاز می‌شود. شعر معنی بسیار را در چند واژه فشرده می‌کند؛ این ایجاز و حذف در ذوق‌اسم ادامه می‌یابد و به نهایت خود می‌رسد؛ یعنی معنی بسیار در «یک واژه» که اغلب از دو تکواژ آزاد ساخته شده، به غنی‌ترین حد ممکن رسیده‌است. بعضی از این نام‌ها ممکن است فشرده‌شده چندین جمله باشد؛ برای نمونه، نام نغزعلی از جمله‌ای همچون «او از مکارم علی نغزی‌اش را دارد» باقی مانده؛ نیز همه روایت‌هایی که از نغزی‌های علی^۵ وجود دارد، در معنی این ذوق‌اسم نهفته شده‌است.

۲-۱. آشنایی زدایی و بی سابقگی

بایست گفت اگر نامی آشنایی زدایی نداشته باشد ذوق اسم نیست. آشنایی زدایی از جمله مهم‌ترین رکن‌های هر هنری، از جمله شعر است؛ به همین دلیل نخستین مؤلفه نام‌های شعرگونه آشنایی زدایی است. در ابتدای این نوشته، با از نظر گذراندن نام‌های زنان عثمانی، غریب و گاه شگفت بودن در همان نگاه اول جلب نظر می‌کرد. برخلاف ذوق اسم‌هایی همچون شاهرخ و گوهرشاد، امثال لبریز و مثل نیاب که اکنون نیز بی سابقه‌اند، خاصیت آشنایی زدایی خود را بیشتر نمایان می‌کنند.

بی سابقه بودن نام ویژگی مهم نام‌های شعرگونه است؛ همان‌گونه که «مضمون نو» برای شعر دارای بیشترین اهمیت است. این بی سابقه بودن ممکن است از یک استعاره تازه آغاز شود؛ مثلاً پروانه (پروانیان آناتولی) و پولاد. البته چنین آشنایی زدایی‌هایی کمیاب است؛ بلکه آن اغلب از راه «ترکیب‌های تازه» به دست می‌آید. نمونه را، «شاه کوه» در فرهنگ ما موجود بوده (گیومرت، گرشاه) و بعدها با ذوق اسم‌هایی مانند شیرکوه، همان معنی (استعاره کوه از حاکم باصلاط) آشنایی زدایی شده؛ البته استعاره‌هایی مانند بیستون (زیاری) و الوند (آق‌قویونلو) نیز بوده که جانشین شاه کوه شده‌است.

برای روشن‌تر شدن این مبحث، ذوق اسم خوب‌نگار بررسی می‌شود. نگار به‌مثابه نام پرستاده زن، خود استعاره‌ای است که خالی از ابهام نیز نیست؛ یعنی صاحب اسم را به «نقش و بت و زیور» تشبیه می‌کند. اما این استعاره خاصیت خود را فراموش کرده و نیاز به تازه‌شدن (آشنایی زدایی) دارد؛ به همین دلیل نام شعرگونه‌ای همچون خوب‌نگار ساخته می‌شود. نگار به خودی خود خوب نیز است اما «خوب» از استعاره نگار آشنایی زدایی می‌کند و خاصیت آن را بدو بازمی‌گرداند؛ همان چیزی که شفیعی کدکنی در رستاخیز کلمات درباره شعر بیان کرده. (۱۳۹۱: ۹۶)

همه صنایع بدیعی و بیانی و ترفندهای هنری ابزارهای رسیدن به آشنایی زدایی است؛ اما خوب است در این مبحث مثال‌هایی آورده شود که در آنها آشنایی زدایی از راه آرایه‌ها صورت نمی‌گیرد. نمونه را، برخی از ذوق اسم‌ها از راه جابه‌جا کردن دو جزء ذوق اسم عادی شده ساخته می‌شود. مثلاً جهان‌شاه (۸۳۷ ه.ق) ذوق اسمی است که خود ذوق اسمی دیگر را یعنی شاه جهان (۷۰۳ ه.ق) از راه مقلوب کردن دو جزء آشنایی زدایی کرده‌است. از این قبیل است جهان‌ملک (ملک جهان)، شیرعلی (علی شیر)، شاه‌شاهان (شاهان شاه، شاهنشاه، شهنشاه)، زمان‌شاه (شاه زمان)، بخت‌مراد (مرادبخت) ... در نوعی دیگر از آشنایی زدایی با مقلوب کردن، چنین جمله‌هایی ابتدا فشرده (ایجاز حذف) و سپس مقلوب می‌شود:

او حاکمی شاد/شادخوار/آرام/خرم/شایسته است ← شادملک، خوارشاد، آرام‌شاه، آرام‌بانو، خرم‌شاه، شایسته‌خان.

از دیگر راه‌های ساختن آشنایی زدایی در نام‌های شعرگونه این است که واژه‌های کاملاً آشنا و مستعمل را باهم ترکیب کنند و از این راه آشنایی زدایی قوی و نامی شاعرانه بیافرینند. مثلاً هم‌واژه خواجه و هم‌واژه سلطان در اسامی و القاب حکومتی بسیار استفاده می‌شود اما کنار هم گذاشتن این دو و ساختن نامی تازه (خواجه‌سلطان) آشنایی زدایی قوی می‌سازد. از این قبیل است ملک‌شاه، خان‌میرزا، آقا‌شاه، شاه‌میرزا، خسروسلطان، شاه‌سلطان...

نوعی دیگر از آشنایی زدایی ظریف‌تر هست که بر دستور زبان بنا می‌شود؛ به این دو جمله دقت کنیم: «حاکم دولتمند است. حاکم دولت است.» نام‌های شعرگونه‌ای همچون دولت‌شاه و دولت‌شیخ که در جزء مسند خود، به جای صفت (دولتمند) بر اسم (دولت) تکیه می‌کنند، جدا از تقویت بعد ابهامی نام، (حاکم خوشبخت، حاکم خوشبخت‌کننده...) خاصیت دیگری نیز دارد؛ نام به جای اینکه به «صفت» حاکم اشاره کند، به «ذات» او اشاره دارد؛ و این ژرفا و تأثیری بیشتر به نام می‌بخشد. بنابراین نام‌هایی از قبیل وفاملک و عطاملک جایگزین وفادار و معطی می‌شود. نام جان‌وفا این وضعیت را به‌خوبی نشان می‌دهد؛ یعنی جان و ذات حاکم از وفا سرشته شده‌است. از این قبیل است: نصرت‌جنگ (منصور)، پرهیزبانو (پرهیزکار)، جهان‌زیب

(زیبا)، نقش دل (منقوش)، شادی شاه (شاد)، سیادت خان (سید)، رعایت شاه (راعی)، فتح جنگ (فاتح).

۲-۲. بیت ماندی

ذوق اسمها همگی خوش وزن اند، و در آنها یک جزئی (یادگار) یا سه جزئی (حضرت محل معشوق) نادر است و نزدیک به همه آنها دوجزئی است. این نکته این دریافت را تقویت می کند که شاید ساختار کلان شعر بر ساختار کلان اسم شعرگونه اثر گذاشته باشد؛ یعنی برای کلام ذوقی، ترکیبی از «وزن و مصراع و بیت و قافیه» آنقدر تثبیت شده بوده که به ذوق اسمها نیز راه یافته است. با بررسی ذوق اسمها شواهدی دیده می شود که این تلقی را تقویت می کند. گویا همان گونه که شاعر همه سخن و هنرش را باید در دو مصراع و یک بیت عرضه کند، در ساختن ذوق اسم نیز سازنده باید همه هنرش را با ترکیب دو واژه (به جای دو مصراع) و ساختن یک کلمه مرکب (به جای بیت) انجام دهد.

جهان پهلوان (حاکم آذربایجان) نمونه ای درخور برای توضیح بیت ماندی ذوق اسمها است. این نام متناسب با معنی اش در وزن فعولن است، دو جزء دارد (معادل مصراع)، و «ان» در دو جزء تکرار می شود (معادل ردیف). بر این مبنا شاید بتوان برای قافیه نیز معادل هایی در ذوق اسم یافت. در انبوهی از آنها یک حرف در دو جزء تکرار می شود؛ شاید این ساختار خودآگاه یا ناخودآگاه در ذهن سازندگان معادل قافیه بوده است. باز یار نمونه ای درخور برای توضیح بیت ماندی ذوق اسمها است. این نام در وزن فاعلن است، دو جزء دارد (معادل مصراع) و «آ» در دو جزء مانند قافیه تکرار می شود. از انبوه ذوق اسمهای دارای واج آرای، چند مثال با تکرار «آ» در دو جزء آورده می شود: مان آذر، مردان شاه، افتخار جهان، هزار دیناری، خداوندزاده، میران شاه، کارکیا، شاه باز، همایون جاه، جهان دار، جهان مراد، جهان آرا، الأمان میرزا، پولادخان، نویان دارا، بالاخان، والاجان، کمالات شاه، آرام شاه، پیاله پاشا، خان آزاد، خواجه مرجان...

۲-۳. خوش لفظی

همان گونه که شعر پیش از معنی شدن لذت بخش و گوش نواز است، نامهای شعرگونه نیز پیش از آنکه با معنی خود خیال را درگیر کنند، با لفظ خود گوش را نوازش می دهند. با از نظر گذراندن فهرست ذوق اسمها «خوش لفظی» پیش از ژرف نگری و دقت احساس می شود، گویی الفاظ تراش خورده و پیمانه شده کنار هم قرار گرفته اند. ذوق اسمها آسوده تلفظ می شوند و ادای آنها لذت بخش است؛ گویی نداشتن تنافر اصوات و حروف برای سازنده این نامها اهمیت داشته. مثال واضح در این مورد «ملکی صدق» است؛ چنین نامی (شخصیتی دینی) وجود داشته اما در ذوق اسمها تبدیل به ملکاصدق شده؛ که تلفظ آن آسان تر و دلپذیرتر است. سرانجام با دقت بیشتر درمی یابیم که آرایه های لفظی شعری اینجا هم بسیار یافت می شود. در این مبحث برخی از آرایه های لفظی ذوق اسمها بررسی می شود تا تعلق داشتن این نامها به عالم شعر روشن تر گردد.

پیش از این گفته شد که در ساختن نامهای شعرگونه، برای ایجاد آشنایی زدایی، از آرایه های لفظی استفاده بسیار می شود؛ همان گونه که شعر نیز بر از آرایه های لفظی است. در تحلیل شعر، بر پایه شباهت لفظی واژه هایی که در بیت آمده، آرایه های «سجع و جناس» ساخته شده است. در نامهای شعرگونه نیز بر حسب شباهت هایی که دو جزء آن دارد، می توان این دو اصطلاح را به کار بست. نمونه را، در ذوق اسمهای مهرپرور، هزارپاره، کوشان شاه، زرین کمر، هزار دیناری و ... انواع سجع، و در باز یار، شارشاه، کامکار، شیرگیر، فرمان فرما، قدر قدرت و ... انواع جناس وجود دارد؛ در ذوق اسمهایی همچون خوش خوش و شاه شاهان و در دژان هم دو جزء عیناً تکرار می شود.

برخی از آرایه های شعری بر پایه تکرار واژه ها است؛ مثلاً در آرایه تصدیق واژه ای در ابتدا و انتهای بیت تکرار می شود. شبیه این را می توان برای ذوق اسمها

نیز در نظر گرفت، منتها به جای واژه «واج» تکرار می‌شود؛ با این تعریف تازه، این ذوق اسم‌ها آرایه تصدیق دارند: روشن اختر، زینت افروز، نورجهان، دل‌شاد، نقش جهان و ... همچنین این ذوق اسم‌ها آرایه هم‌آغازی دارند: مهرمردان، شیرشاه، تهمتن، خداوند خاتون، شاه شجاع، پیاله‌پاشا، کمان‌کش، فرخ‌فال، مہملک، شادی‌شکر، خضرخواجه، سیه‌سوار، شادی‌شاه، خادم‌خسرو، دل‌دار، کارکیا، ممتازمحل، دیوداد و ... و ذوق اسم‌هایی مانند جهان‌پهلوان، مهرنگار و خان‌جهان هم‌پایانی دارند، و نام‌هایی همچون خواجه‌جهان، خادم‌مسیح، حسن‌نگار و ... آرایه هم‌پاغازی^۶ دارند.

واج‌آرایی یا نعمة حروف آرایه‌ای است که در ذوق اسم‌ها بسیار دیده می‌شود؛ در مباحث اخیر نمونه‌های فراوان برای آن آورده شد. حال چند نمونه بارزتر: وندادامید، خداداد، شاه‌بازمیرزا، آقا‌شاه‌نیاز، مهرپرور، خجسته‌اختر، روشن‌آرا، فرخ‌سیر، گوهرآرا، گل‌چیچک، خسروسلطان، بهی‌ره... حتی در ذوق اسم‌هایی مانند عجم‌حسن و فتح‌جنگ و صفدرجنگ هم‌آوایی رعایت شده است. یکی از دو جزء برخی از ذوق اسم‌ها ترکیبی یا عربی است و این طرز ترکیب زیبایی خاصی به این نام‌ها می‌دهد؛ گویی می‌شود آنها را «ملمع» در نظر گرفت: مهرسلطان، یاربک، شاه‌وردی و خداوردی، بوری‌شه، مهرالنساء، زیب‌النساء، ماه‌چیچک، دارنده‌لی، شادی‌بیگ، انوشه‌خان، پیاله‌پاشا، فرح‌شاد و ... به‌مناسبت مبحث ملمع، هستند ذوق اسم‌هایی که با معنی‌های متفاوت در دو زبان ایجاد زیبایی می‌کنند؛ مثلاً ترکیب معنی ترکی بهادر (دلیر) با معنی فارسی‌ای که ظاهر آن ساخته (به ارزشمندی مروراید)، یا فناخسرو که در عربی «شاهی که دشمنانش را فانی می‌کند» فهمیده می‌شود؛ از این قبیل است حکایت مشهور ماکان که در عربی «نابوده» فهمیده شد. ذوق اسم‌های پرشماری نیز هستند که اجزای آنها فارسی نیستند ولی ترکیب را می‌توان فارسی دانست؛ مانند سیادت‌خان و نورشمس.

۲-۴. خیال‌انگیزی

در دنیای کهن، یکی از دو تعریف غالب شعر بر لفظ و ظاهر سخن تکیه می‌کرد (کلام موزون مقفی) و تعریف دیگر بر معنی (کلام مخیل). با توجه به تعریف نخست، روشن شد که ذوق اسم‌ها از دید لفظ و ظاهر از جنس شعرند. اما در پی تعریف دوم، آیا ذوق اسم‌ها همانند شعر خیال‌انگیزند؟ این مبحث بررسی می‌کند که خیال‌انگیزی‌های شعر را می‌توان در نام‌های شعرگونه پی گرفت.

ذوق اسم‌های درباری اغلب صفات پسندیده صاحب خود را بسیار کلان‌تر از آنچه هست بیان می‌کنند، شبیه کارکرد شعر درباری. در نام شیرکوه، دو استعاره باهم می‌آمیزند تا در بیان صلابت و شکوه و شجاعت حاکم اغراق کنند. همچنین مجازها و تشبیه‌ها و استعاره‌ها و کنایه‌ها و رمزها به یاری ذوق اسم‌ها می‌آیند تا در صفات مطلوب درباریان اغراق کنند. برای ذوق اسم‌هایی که اغراق را فارغ از صور خیال نشان می‌دهند، می‌توان نام‌هایی که در جزء خود معنی «جهان» دارند را مثال زد: جهان‌دار، جهان‌زیب، جهان‌آرا، جهان‌ستان، شاه‌جهان، جهان‌سوز، افتخارجهان، خان‌جهان، جهان‌افروز، دهرافروز، ملک‌جهان، نورجهان، جهان‌گیر، عالم‌گیر، میرجمله و ... در چنین ذوق اسم‌هایی نیز اغراق واضح‌تر دیده می‌شود: هزارسندان، شهرنوش، گلزار، گل‌بار، عظیم‌الشان...

در ذوق اسم نیز از «مجاز مرسل» برای شاعرانه‌تر کردن کلام استفاده می‌شود. مثلاً در هزاراسب، اسب مجاز از سوار و سپاهی است؛ در شهرنوش و شهریار، شهر مجاز از اهل شهر است؛ در خوش‌قدم، قدم مجاز از قدوم یا حضور یا وجود است؛ در دلی‌احمد و دلی‌محمد و دلی‌ابراهیم، دلی مجاز از دوستدار است؛ در سرخوش، سر مجاز از جان است... مجازهای هنری‌تر را در ذوق اسم‌هایی چون سینه‌پرور می‌یابیم؛ سینه مجاز از دل، و دل مجاز از عشق است.

ذوق اسم از کنایه نیز برای خیال‌انگیزی آنچه بیان می‌کند بهره می‌برد؛ مثلاً وسائط متعدد انتقال معنی در ذوق اسم گردبازو آشکار است؛ آن کنایه از

ستبر بازو است که خود به معنی دارای بازوی پرزور است، بنابراین او قوی و پرزور است و در نتیجه حاکمی قدرتمند است. چند نمونه دیگر از چنین ذوق اسم‌ها: سرتیز کنایه از سرکش و جنگجو^۷، سرخاب کنایه از تندرست و قوی، زرین کمر و ملک‌دینار و هزاردیناری کنایه از شاه ثروتمند و پرتجمل، خوارشاد و روشن اختر و فرخ‌فال و نیک‌روز کنایه از خوشبخت، جهان‌سوز کنایه از ویرانگر، نیک‌پی کنایه از فرخنده و مبارک، کمان‌کش کنایه از جنگجوی ماهر، تاج‌محل کنایه از شایسته شاهی، زینت‌محل کنایه از پرزینت، نقش‌دل کنایه از معشوق، شیرگیر کنایه از قوی و شجاع، نازک‌شاه کنایه از شاه ظرافت‌شناس و خوش‌ذوق و دقیق‌النظر، راست‌دل کنایه از رفتار معتدل و درست.

پایه خیال‌انگیزی بیشتر ذوق اسم‌ها تشبیه است، ولی نوع خیال به دلیل تنگی مجال سخن (دو واژه) بسیار بیشتر به استعاره و ایهام می‌گراید. مثلاً در ذوق اسم پولادستون، شخص یک بار از نظر صلابت و محکمی به فولاد و یک بار از نظر اعتماد و تحمل به ستون تشبیه شده، اما فقط مشبیه ذکر شده است؛ حال با ترکیب این دو استعاره، معانی پرشماری به معنی جداگانه این دو استعاره افزوده شده (ایهام). در مقابل، برخی از ذوق اسم‌ها نیز صاحب خود را به سادگی به ماه یا گل یا آتش... تشبیه می‌کنند، مانند مهری، ماه‌ملک، ماه‌چیچک، مان‌آذر، گل‌بدن، گل‌رخ، گل‌جمال، جان‌پولاد...

استعاره به دلیل ایجاز خود، از بهترین ابزارها برای برجسته کردن صفات مطلوب حاکم است؛ برای همین در ذوق اسم بسیار به کار می‌آید. پیش‌تر مطرح شد که ممکن است استعاره تازه‌ای در ذوق اسم‌ها اتفاق بیفتد؛ مثلاً ساربان (پسر جغتای) که معنی رهبر و نگهبان می‌دهد. اما در ترکیب دو جزئی، استعاره‌هایی که تبدیل به «رمز» صفات مطلوب شده‌اند بیشتر به کار می‌رود؛ مثلاً کوه و فولاد و گل و ماه و مهر و شیر (شیردل، شیرزاد، شیرشاه، شیرغازی، شیرعلی، شیرکوه، جوان‌شیر، عجب‌شیر...) در برخی از ذوق اسم‌ها هر دو جزء آن استعاره‌های معروف‌اند: شیرکوه، ماه‌پری، گل‌بهار و ... از این‌ها که بگذریم، در بسیار از ذوق اسم‌ها، استعاره‌های معروف در ترکیب با جزء دیگر نو می‌شوند؛ مثل خواجه‌مرجان که استعاره مرجان به معنی ارزشمند و زیبا در ترکیب با واژه خواجه زیبایی تازه‌ای یافته است.

ایهام گنجایش ذوق اسم را برای معنی و شعرگونگی به بیشترین حد خود می‌رساند. ایهام بهترین ابزاری است که گفتن «به لفظ اندک و معنی بسیار» را گسترش می‌دهد. شاید بتوان گفت ذوق اسم فارسی در آخرین تهورهای خود دارای ایهام‌های متعدد و پیچیده می‌شود.

از آنجا که امکان فهم بیش از یک معنی از نام مرکب از دو واژه بسیار است، این گمان ایجاد می‌شود که «اقتضائات زبانی» باعث معنی‌های متعدد نام می‌شود، و خیال‌انگیزی از راه ایهام منظور نبوده. شبیه این مورد برای موزون بودن ذوق اسم‌ها هم مطرح است یعنی خواه‌ناخواه منطبق بر وزن‌های عروضی می‌شوند؛ برای همین «خوش‌وزن بودن» به جای «موزون بودن» به کار رفت.

در پاسخ بایست گفت که هم خوش‌وزنی و هم ایهام در ذوق اسم‌ها اهمیت دارد ولی در پیوستگی با سایر هنر‌سازها است که کارکرد خود را نشان می‌دهد. برای نمونه، با جزء «شکوه» نام سلیمان‌شکوه و داراشکوه هست اما علت اینکه خسروشکوه و بهرام‌شکوه و... ساخته نشده، ذوق‌پسند نبودن این‌ها است. دلیل پسندیدن داراشکوه احتمالاً این بوده که در کنار واج‌آرایی و وزن دلپذیر و اقتباس از شعر حافظ، ایهامی قوی و زیبا می‌ساخته: دارای شکوه، به شکوهمندی دارا. نکته اینکه میان شاهان شاهنامه، دارا چندان شکوهی نداشته زیرا از اسکندر شکست خورده، ولی از آنجا که ذوق می‌پسندیده (به‌ویژه به دلیل ایهام) داراشکوه ساخته شده ولی مثلاً جمشیدشکوه نه. در ذوق اسم دارابخت نیز واضح است که دارا به همان دلیل تیره‌بخت بوده اما شعرگونگی و ایهام آنقدر قوی بوده که بخت بد دارا را نادیده گرفته و تبدیل به نامی پسندیده شده است. بنابراین ایهام برای سازندگان و خوانندگان ذوق اسم بسیار اهمیت داشته. با این توضیحات، می‌توان در اغلب ذوق اسم‌ها ایهام یافت اما چند نمونه با ایهام‌های متعدد ذکر می‌شود:

ذوق اسم گوهرآیین ارتباطی قوی با شغل صاحبش، یعنی خزانه‌دار سلطان مسعود غزنوی (بیهقی، ۱۳۸۳: ۱۵۲) دارد؛ گویی پلی است شاعرانه میان شغل شخص و خود او. این ذوق اسم را معطوف به شغل صاحبش «کسی که گوهرهای خزانه را آیین می‌دهد، اعم از دخل و خرج و نظم و ثبت» می‌فهمیم، و معطوف به شخصی درباری «مالدار و با اصل و نسب». دیگر، ذوق اسم شاه‌باز برای حاکم^۸، خود استعاره از پرنده‌ای به همین نام است. نیز این نام را می‌توان «شاه همچون باز شکاری، فرمانده لشکری تندوتیز و شکارگر» فهمید. با توجه به معنی رمزی^۹ می‌توان آن را «پیوسته به خداوند و مطیع او»، همچنین می‌توان «بازی کننده با شاه یا شاهي، ورزنده شاهي» فهمید. دیگر، ذوق اسم زرمهر را می‌توان «کسی که مانند خورشید زر دارد، کسی که مانند خورشید زر می‌بخشد، کسی که زر دوست دارد، کسی که زر به او می‌گراید» معنی کرد. همچنین می‌توان ذوق اسم جان وفارا «وفادوست، از جان و دل وفادار، وفادار به جان، در وفا از جان گذرنده، جان ساخته از وفا، جان بر سر وفا گذارنده، دارای جان وفادار» فهمید. ذوق اسم سلطان بخت «شاه خوشبخت، بختی که سلطان است، بخت او سلطان است، سلطان بخت است و مطیع او است» فهمیده می‌شود. ذوق اسم گل‌بار را می‌توان «باری از گل، بارگاه گل‌گون، اغراق در گل بودن، بارش گل» فهمید. نام دادمهر که خود آشنایی‌زدایی مهرداد است «زاده خورشید، دوستدار داد، اهل عدل و محبت، عادل مانند خورشید، زاده برج مهر» فهمیده می‌شود. می‌توان دولت‌نگار را «خوشبخت زیبا، زبیده دولت، نگارنده خوشبختی، نگاشته خوشبختی، زیباکننده حکومت» معنی کرد. سرانجام، ذوق اسم زیبای مهرجان را می‌توان «جان واصل عشق، ذات ساخته از عشق، ذات ساخته از خورشید، کسی که از جان دوستش دارند، خورشید جان عاشق» فهمید و همچون شعری کامل از آن لذت برد؛ البته نباید ایهام آن به جشن مهرگان (مهرگان) را نیز فراموش کرد؛ یعنی «وجود او جشن و خوشی است».

اگر ذوق اسمی واژه ترکیبی شاخصی باشد که در شعری به کار رفته، آرایه «اقتباس» دارد؛ مثلاً دشمن‌زار و خوارشاد و تیرمژگان و بزم‌عالم:

آخر فلکت پشت شد و گیتی یار تو شاد شدی مخالف و دشمن زار

(قطران، ۱۳۶۲: ۵۳۰)

همچنان خواهم که باشی خسرو و شادان دلت تن درست و شادمان و شادکام و شادخوار

(فرخی سیستانی، ۱۳۱۱: ۹۰)

ای مژه تیر و کمان ابرو تیرت به چه کار تیر مژگان تو دل‌دوزتر از تیر خدنگ

(همان: ۲۰۶)

بی‌اختیار خواهی رفتن ز بزم عالم از کف منه پیاله تا اختیار داری

(فضولی بغدادی، بی‌تا، ۵۷۳)

برای فهم نجابت‌علی باید قصه‌ای از نجابت‌های حضرت علی را در یاد داشته باشیم تا این نام معنی یابد؛ بنابراین چنین نامی «تلمیح» به حکایت یا حکایت‌هایی از زندگی حضرت علی دارد. همچنین است همایون‌جاه، سلیمان‌جاه، دیوسلیمان...

در برخی از ذوق اسم‌ها شاید «تبادر» نیز در افزودن وجه هنری مؤثر باشد. برای نمونه، با نام بردن زرمهر به یاد زرمهر، یعنی خزانه مهرشده (امن و سرشار) حاکم، و نام او که بر زر مهر شده (سکه) می‌افتیم. همچنین یزدان‌گرد را می‌توان گرد خواند که در این صورت «پهلوان خدایی» معنی می‌دهد. می‌توان نازک‌شاه را نازک خواند و فهمید؛ همچنین ذوق اسم گوهرملک با خوانش ملک هم معنی زیبایی می‌دهد. معنی ذوق اسم صفدرجنگ «درنده صفوف دشمن در جنگ» است اما نوعی تنازع برای فهمیدن «در» متبادر می‌شود؛ به گونه‌ای که می‌توان آن را «صفدر در جنگ» یا «به نیرومندی صف در جنگ» فهمید.

در بندهای پیشین، در مبحث ایهام و بررسی چند ذوق اسم، روشن شد که برخی از آنها معانی متعدد دارند. نمونه دیگر، درباره ذوق اسم مهرنگار اگر مهر

«خورشید و محبت» و نگار «بت و نگارنده و نگاشته» معنی شود، این نام معانی ایهامی پرشمار می‌یابد؛ مثلاً نگار مهرانگیز، نگار خورشیدگون، زیبای خورشیدمانند، زیبای دوست‌داشتنی، نگاشته‌شده با مهر، نگارنده مهر و به زیبای خورشید. آشکار است که این نام‌ها به سمت خاصیت اصلی شعر ناب حرکت می‌کنند یعنی «تأویل‌پذیر بودن» و معنی‌های بی‌پایان. ذوق اسم‌هایی همچون فیض‌بخت و گوهرآرا و دولت‌شاه‌بخشی و ولی‌شیرعلی و حضرت‌محل‌معشوق و نقش‌جهان‌تسلیم معنی‌های معدود نمی‌شوند. با در نظر گرفتن ظرفیت ذهن انسان برای درک معنی اسم در دمی که آن ایراد می‌شود، می‌توان پذیرفت که معانی ذوق اسم‌های یاده‌شده بی‌پایان است.

۲-۵. عواطف‌انگیزی

ذوق اسم وسیله‌ای است برای تقویت و تحکیم معنی دلخواه حاکم، از راه همراه کردن آن با عاطفه. برای نمونه، اگر نام حاکم صرفاً «قدرت» می‌بود، با توجه به حکمت «الأسماء من السماء» اندکی از خواسته حاکم برآورده شده بود. اگر نام او «قدرت‌الله» باشد، خواسته حاکم از راه اتصال به قدرت آسمانی، به مراتب بیشتر برآورده شده است. این نام کهنه و کم‌تأثیر شده؛ اما نام شعرگونه قدرقدرت عاطفه‌ای قوی با معنی خود همراه می‌کند و حاکم کاملاً به خواسته خود می‌رسد؛ یعنی هرکه او را تنها با نام بشناسد «قدرتمند» بودن او را عمیقاً احساس و باور خواهد کرد. او با آمیختن نام خود با هنر و ذوق، احساس و عاطفه را با معنی همراه کرده و بدین ترتیب ذوق اسم هم از طریق اعتقاد (الأسماء من السماء) و هم از طریق عاطفه و احساس (وجه هنری و آشنایی‌زدایانه ذوق اسم) باوری ساخته است. در نمونه‌های دیگر، ذوق اسم خداوندخاتون و عظیم‌النشأ عاطفه شکوه، دشمن‌زار و کین‌خوار عاطفه ترس، طبع صفا و شبی صفا احساس هوس، مهرپرور و مهرجان عاطفه عشق برمی‌انگیزند.

آسمان محسوس‌ترین دست‌مایه برای ساختن حس «شکوه و عظمت» است. اگر قصه‌ها و سنت‌های شعری «روشنان فلکی» نیز بدان افزوده گردد، مشابه مناسبی برای نمایاندن عظمت و شکوه حاکم پیدا می‌شود. از جانب دیگر، آسمان رمزی از ماوراء و عالم غیب است. بهرام و زهره و کیوان نام‌های مستعمل شده سماوی‌اند، پس ذوق اسم‌ها به یاری می‌آیند تا اتصال حاکم به آسمان را تازه کنند. از میان روشنان فلکی «مهر و ماه» بیشترین اقبال را در ساختن ذوق اسم دارند. خورشید فرمانروای آسمان است؛

به عشق هوا بر زمین شد گوا به نزدیک خورشید فرمانروا

(فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۵: ۲۹۲)

و از جمله ابزارهایی که حاکم زمین را به حاکم آسمان متصل می‌کند و جنبش آسمانی و شکوه و عظمت برای او می‌آفریند. بنابراین جدا از خود واژه خورشید که نام حاکم هم شده (مثلاً خورشید دابویی)، وقتی ذهنیت شاعرانه نیز افزوده گردد، نام‌هایی همچون خورشاه و خورزاد و متین‌خورشید به وجود می‌آید. چون که «مهر» معنی محبت نیز می‌دهد، در ساختن ذوق اسم‌ها بسیار بدان اقبال شده: برزمهر، مهرشاه، مهرسلطان، زرمهر، دادمهر، مهرمردان، مهرعلی، مهرالنساء، مهرپرور، مهرجان، مهرشاه، مهرنگار، مهرانگیز، مهربانو، مهردل، مهرماه... نام‌هایی همچون جهان‌افروز و نورجهان شاعرانه‌تر است؛ اما نام‌های مرتبط با خورشید شاید در شمع‌جهان به غلیظ‌ترین شاعرانگی برسد؛ خورشید را در اشعار «شمع خاور» نامیده‌اند. اینکه شمع جانشین خورشید شده، به خوبی گویای این است که «ذهن شاعرانه» چقدر غلبه یافته و در ساختن استعاره‌های اسم‌ساز، جایگزین «ذهن اسطوره‌ساز و افسانه‌پرداز» شده.

در مقابل خورشید «ماه» برای ساختن ذوق اسم‌های زنانه مقبول بوده: ماه‌ملک، ماه‌پری، ماه‌چیچک، ماه‌فیروز، ماه‌پیکر، ماه‌دوران، ماه‌نور، ماه‌رخ، مهرور، بدرفلک و ... دیگر روشنان فلک در برابر ماه و خورشید نمودی ندارند و نام‌هایی همچون ثریا‌جاه و برجیس قدر بیشتر با سنت شاعرانه ساخته می‌شوند؛ یعنی ثریا و برجیس فقط در سنت شعری جاه و قدر دارند؛ گویی چنین نام‌هایی کوتاه‌شده چاه‌های مدح حاکمان است:

ثریا پای قدرت را رکابی ست مجره دست جاهت را عنانی ست

(وطواط، ۱۳۳۹: ۱۱۱)

آن به جود و زیب و کین و رای و عیش و قدر و ذهن مهر و مه بهرام و کیوان زهره و برجیس و تیر

(سنایی، ۱۳۸۸: ۲۹۲)

این ساختن عاطفه با ذوق اسم ممکن است تا بدانجا پیش برود که وجه معقول و خردمندانه کنار گذاشته شود؛ برای همین در نام‌های درباری به دیودست و دیوداد و دیوسلیمان و دیوسلطان و دیوسالار نیز برمی‌خوریم؛ که با وجود پلید نمودن صاحب اسم، احساس و عاطفه قوی ترس و هیبت که برای درباریان لازم است، ایجاد می‌کند.

۲-۶. پیوستگی با شعر

از فحوای این مقاله روشن شده است که ذوق اسم پیوستگی بسیار با شعر دارد؛ ولی چگونگی‌های این پیوستگی شایسته پژوهش‌های بیشتر است. باید پژوهید که چه ذوق اسم‌هایی (همچون جهان‌پهلوان و داراشکوه) از آثار ادبی به نام‌های درباری راه یافته؟ آیا ساختن ذوق اسم نیز جزو مشغولیت‌های شاعر درباری بوده؟ آیا برخی از ذوق اسم‌ها با تقال به دیوان‌های شعر فارسی حاصل شده؟ و پرسش‌هایی از این قبیل. اما گاه ذوق اسم‌ها پیوستگی مستقیم با دیوان‌های شعر می‌یابند، بی‌اینکه خود آن در آثار ادبی آمده باشد. برخی از مباحث پیشین به بررسی چنین پیوستگی‌ای نزدیک‌تر شد. مثلاً مبحث اقتباس و معنی‌های بی‌پایان. اکنون چند نکته‌ای درباره پیوستگی ذوق اسم با دیوان‌های شعر یاد می‌شود.

شاید بتوان قرن نهم و دوره شاه‌رخ و گوهرشاد گورکانی را نقطه عطف سنت ذوق اسم محسوب کرد. گویا نخستین کاربرد شاه‌رخ به‌مثابه نام، همین فرزند تیمور است. معنی «شاه رخ» از قدیم‌ترین ایام تا روزگار تیموری، حرکتی در شطرنج است (بیت نخست) و استفاده‌ایهای آن «نهادن رخ در پیش شاه» بوده است (بیت دوم) و در اشعار کهن، فقط یک مورد معنی «چهره شاهانه» یافت شد (بیت سوم):

شد آن روز و شد آن هنگام فرخ که بتوانست زد پیلی دو شه رخ

(فخرالدین گرگانی، ۱۳۳۷: ۷۳)

در پیش تو شاه رخ نهادم به بساط از اسب پیاده ماندنم زین سبب است

(رشیدالدین وطواط، ۱۳۳۹: ۶۱۲)

تا نقطه خال مشک بر رخ زده‌ای عشق همه نیکوان تو شهرخ زده‌ای

(سنایی، ۱۳۸۸: ۱۱۶۹)

شاه‌رخ دارای بیشتر ویژگی‌های شعر است: خوش‌وزن (فاعلن) و خوش‌لفظ است. تا قرن نهم به‌مثابه اسم سابقه نداشته و تازگی داشته است، خیال‌انگیز است و ایهام دارد: کسی که رخ و ظاهر شاهانه دارد، کسی که قلعه شاهانه و شاه‌قلعه دارد؛ ایهام تناسب به حرکت شطرنج نیز دارد؛ یعنی زبردست در بازی شطرنج و در نتیجه زبردست در مملکت‌داری. در آخر، مثل شعر عاطفه‌انگیز است و حس شکوه توأم با محبت می‌آفریند.

چهارچوب گوهرشاد شاعرانه‌تر از شاه‌رخ باشد، چون که ایهام‌های معنایی آن بسیار بیشتر است. کاربرد واژه گوهرشاد پیش از همسر شاه‌رخ یافت نشد؛ پس احتمالاً این واژه ویژه این شهبانوی گورکانی ضرب شده است. با جست‌وجو در دیوان‌های بزرگ فارسی تا قرن نهم، بیت‌هایی یافت می‌شود که دو جزء

این واژه نزدیک و مرتبط باهم آمده است. این بیت‌ها بستگی «گوهر و شاد» را به این چند صورت بیان می‌کنند (معنی گوهر به «جواهر و جوهره» بخش شده است):

شادی جواهری ارزشمند است:

ز رامش پر ز خوشی بود جانم	ز شادی پر ز گوهر بود کانم
(فخرالدین گرگانی، ۱۳۳۷: ۲۴۷)	
چو پای شاه ببوسید هر که جانی داشت	هزار گوهر شادی ز دیده باران کرد
(سیدحسن غزنوی، ۱۳۶۲: ۴۳)	
هست بحری پرعجایب کز میان موج او	گوهر شهوار شادی دل افتد بر کنار
(ابن‌یمین، ۱۳۴۴: ۸۵)	
به مژگان گوهر شادی همی سفت	دو چشم خود همی مالید و می گفت
(جامی، ۱۳۷۸، ج ۲: ۹۹)	
به تلخی شاد زی زین بحر خونخوار	که تا گنج گهر گردی صدف وار
	(همان: ۲۰۱)

او جوهره و سرچشمه شادی است:

می است الماس و گوهر شادمانی	نگردد سفته گوهر جز به الماس
(سنایی، ۱۳۸۸: ۳۰۶)	
می ستان که خرد هر زمان بدو گوید	که پیش دیده شادی فروغ را گهری
(ازرقی، ۱۳۳۶: ۹۵)	
گیرودار قدح است ای ساقی	هان و هان موسم شادی دریاب؛
آن نشاطی گهر گلگون را	که فتاده ست ز تیری درتاب
	(کمال‌الدین اسماعیل، ۱۳۴۸: ۳۳۰)

ارزشمندی جوهره و وجود کسی باعث شادی می‌شود:

شاد باش ای گوهری کز رشک تو	خاصیت بگذاشت دریای عدن
	(اثیر اخسیکتی، ۱۳۳۷: ۲۸۳)
بگشاد به خنده لعل جان‌پرور خویش	تا بگشادم به گریه چشم تر خویش؛
او مایه شادی است و من کان غمم	او گوهر خود نمود و من گوهر خویش
	(کمال‌الدین اسماعیل، ۱۳۴۸: ۸۱۲)
گر یک گهر از آن گنج آید پدید بر من	بینی مرا ز شادی سر در جهان نهاده
	(عطار، ۱۳۵۵: ۵۳۶)

جواهری که می‌بخشند، باعث شادی گیرنده است:

مفلسان را دست گوهر بار او قارون کند
غمگنان را لفظ شکر بار او شادان کند

(قطران، ۱۳۶۲: ۹۰)

آلت رامش بخواه گوهر شادی بیار
رعد مثال این بزن ابر نهاد آن بیار

(مسعود سعد، ۱۳۶۴: ۲۷۵)

بخشنده از شدت شادی جواهر می‌بخشد:

ز گفتارشان شاد شد شهریار

ببخشیدشان گوهر شاهوار

(فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۶: ۳۶۴)

چو از عید شب را خبر داد گردون

شب از شادمانی برفشانند گوهر

(معزی، ۱۳۸۵: ۳۱۱)

جواهر شادی می‌آورد

علی‌الجمله چو شه گنج گهر یافت

دلش صد گنج شادی بیشتر یافت

(عطار، ۱۳۵۵: ۱۴۶)

شادی کردم چو آن گهر شد جفتم

چون موج ز باد بود خود آشفتم

(مولانا، ۱۳۷۸: ۱۹۱)

شادی باعث گفتن سخن ارزشمند می‌شود

بدو شاد شد نصر و گوهر بگفت

همه رازها برگشاد از نهفت

(فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۶: ۴۹)

گفتن سخن ارزشمند باعث شادی می‌شود

شادم که شده‌ست گردن دهر

از گوهر نظم من مزین

(مجیرالدین بیلقانی، ۱۳۵۸: ۱۴۸)

بخشنده با بخشیدن جواهر شاد می‌شود:

به زر و گوهر شادی خری که دشمن تو

خریده باد غم و خرمی فروخته باد

(قطران، ۱۳۶۲: ۴۶۶)

منظور از یادکرد این بیت‌های پرشمار آن بود که آشکار شود نام‌هایی همچون گوهرشاد چگونه در زمینه و سنت و ذهنیت شاعرانه به وجود آمده است؛ هرچند خود این واژه بی‌سابقه و نوساز بوده باشد. واژه گوهرشاد به‌مثابه نام شخص، ممکن است با همه این‌که معنی ارتباط کم یا بیش برقرار کند؛ دو معنی «او جوهره و سرچشمه شادی است» و «او جواهر ارزشمند شادی است» پررنگ‌تر است. بنابراین گوهرشاد نیز شعرگونه است؛ این نام پیش از او

بی‌سابقه است، و خوش‌وزن (مفعولات) و خوش‌ادا است، و معنی‌ایهامی دارد؛ در آخر، برانگیزاننده عاطفه است و ایجاد شکوه و محبت می‌کند.

گویاترین اصطلاح برای تبیین این جریان که در ساختن ذوق‌اسم‌ها وجود داشته صنعت «حل» است. تعریف صنعت حل چنین است: "به نثر درآوردن نظم» و عکس عقد است؛ و فقط هنگامی پذیرفته است که قالب نیکو و موقعیت شایسته داشته باشد؛ یعنی سبک کلماتش از سبک آن نظم در خوبی و دلنشینی کمتر نباشد و هر لفظی در محل خویش قرار گیرد و کلام، پریشان و آشفته نباشد." (رضاپور، ۱۴۰۰: ۵۱) البته استفاده حاضر از این اصطلاح کمی متفاوت خواهد بود؛ بررسی ذوق‌اسم روشن‌آرا برای این مبحث مفید است: نخست اینکه ذوق‌اسم «روشن» صفتی است که جانشین استعاره‌هایی چون خورشید و شمع و رای و... شده است. «آرا» در ذوق‌اسم‌هایی مانند جهان‌آرا و عالم‌آرا و گوهر‌آرا وجود دارد. اما برای تحلیل ادبی و معنی‌کردن روشن‌آرا به مجموعه‌ای از آرایه‌های خیال‌انگیز و زمینه سنت شعری نیاز است. می‌توان این نام را این‌گونه معنی کرد: او همچو خورشیدی است که روشنی‌اش گیتی را آراسته؛ رای روشن او ملک را آراسته؛ روشنی وجود او باعث آرایش محفل شده؛ آراستگی او باعث روشنی چشم شده؛ او آشکارا جهان را آراسته. البته رسیدن به این معنی‌ها از راه سنت شعری امکان‌پذیر است:

ای شده روشن ز روی روشن تو رای من	زلف تو دل‌بند من روی تو دل‌آرای من
(قطران، ۱۳۶۲: ۴۱۸)	
رای ملک‌آرای خاتون آفتاب دیگر است	بر زمین از آفتاب آسمان روشن‌تر است؛
کرد روشن عالمی از رای ملک‌آرای خویش	آن خداوندی که سلطان جهان را مادر است
(معزی، ۱۳۸۵: ۸۵)	
روی آن ترک جهان‌آرای ماه روشن است	زلف او در تیره شب بر ماه روشن جوشن است
(همان: ۸۷)	
همچو خورشید باش روشن روی	عالم‌آرای و پادشاهی جوی
(سنایی، ۱۳۲۹: ۵۹۶)	
حکمت آریان روشن‌رای را عقل صحیح	جز بدین درگاه ننماید صراط مستقیم
(سوزنی، ۱۳۳۸: ۲۷۷)	
عاقبت جان‌های روشن محفل‌آرا می‌شوند	گر دو روزی چون چراغ از جسم زیردامند
(صائب، ۱۳۷۰، ج ۳: ۱۲۶۸)	

بنابراین از مجموع سنت شعری‌ای که در آن «روشن و آرا» نزدیک و پیوسته باهم به کار رفته‌اند، می‌توان آن معنی‌ها را برای نام روشن‌آرا دریافت.^{۱۰} حاصل کلام اینکه می‌توان صنعت شعری حل را برای ذوق‌اسم‌ها این‌گونه تعریف کرد: در ساخته شدن برخی از ذوق‌اسم‌ها که گویی سنت شعری یا چندین بیت در آن «حل» شده، صنعت حل به کار رفته است. اورنگ‌زیب را نیز می‌توان برای صنعت حل مثال زد. پیش از این شاه‌گورکانی، تعبیرهای نزدیک به ذوق‌اسم او در دیوان‌های شعر وجود داشته:

چنان شد بر اورنگ خوبی و زیب که شد هر کس از دیدنش ناشکیب
(اسدی طوسی، ۱۳۵۴: ۴۳)

دشمنش را افسر از افسار زبید همچو خر و ر چو عیسی جایش این اورنگ میناپیکر است

(ابن‌یمین، ۱۳۴۴: ۴۱)

زیب اورنگ خراسان خان عالی‌شان حسین ای به نامت زنده نام میرزا سلطان حسین

(فصیحی هروی، ۱۳۸۳: ۲۲۹)

از بهر زیب دادن اورنگ خسروی شد بارگه نشین ملک پادشه نشان

(محتشم، ۱۳۴۴: ۱۴۹)

شاید بتوان یکی از کامل‌ترین حالت‌های شعرگونگی را در اسم‌های با صنعت حل بیابیم؛ ذوق اسم پرتویاله نیز مثالی درخور است:

ای پرتو تجلی یعنی صفات پاکی در سینۀ تو پیدا چون باده در پیاله

(نزاری قهستانی، ۱۳۷۱، ج ۲: ۳۵۶)

صحبت ز پرتو او رنگ نشاط دارد بی پان می مبدا هرگز لب پیاله

(صائب، ۱۳۷۰، ج ۶: ۳۲۳۵)

صوفی مباش منکر رندان می پرست کاندل پیاله پرتوی از روی یار هست

(شرف یزدی، به نقل از رضاقلی‌خان

هدایت، ۱۳۴۴: ۳۵۴)

سخن آخر، آوردن نمونه‌ای نزدیک به دوران ما، جان کلام این مقاله را نمایان‌تر بیان می‌کند. شاعر بزرگ، ابوالقاسم لاهوتی (درگذشت ۱۳۳۵) و وزیر فرهنگ تاجیکستان، همسرش سیسیلیا را سلسله‌بانو می‌نامیده؛ (عرفانیان، ۱۴۰۲) این نام کاملاً مطابق است با آنچه درباره ذوق اسم‌های حکومتی در این تحقیق تبیین شد. این نام برای ناآشنا با سنت‌های شعری بی‌معنی است اما بر پایه سنن شعری، آن را دست‌کم دو جور می‌توان فهمید: بانوی زنجیر موی و زیبا گیسو، بانویی که مهار عاشق مجنون به دستش است؛ این دو معنی در این بیت جمع شده:

گفتمش سلسله زلف بتان از پی چیست گفت حافظ گله‌ای از دل شیدا می‌کرد

(۱۳۷۵، ج ۱: ۲۸۸)

لاهورتی این ذوق اسم را از آمیختن نام اصلی همسرش با سنت‌های شعری ساخته. در این ذوق اسم هنر سازه‌هایی از قبیل اشاره به نام اصلی شخص و واج‌آرایی نیز هست، اما از همه بلیغ‌تر ایهام‌هایی است که بر اساس سنت شعری ساخته شده‌است. سلسله‌بانوی لاهوتی را می‌توان بخشی از میراث ادبی وی و از آخرین نمونه‌های این سنت درباری فرا هزارساله دانست که تا روزگار ما رسیده‌است.

۳. نتیجه

در هزاره گذشته، شعر با همه ابعاد زندگی فارسی‌گویان آمیخته بوده‌است. این جاری بودن شعر در همه ساحت‌ها، ناگزیر به عرصه نام‌های افراد نیز کشیده شده‌است. از جمله مهم‌ترین زمینه‌هایی که سریان شعر در نام را به‌خوبی نشان می‌دهد «اسامی و القاب حاکمان» است. با مطالعه نام‌های درباریان در تاریخ دیرپا و جغرافیای گسترده اسلامی، با انبوهی از نام‌های فارسی روبه‌رو می‌شویم که شاعرانگی و ذوق در اغلب آنها بارزترین ویژگی است. استمرار تاریخی این نام‌ها به‌همراه فراوانی بسیار و گستره وسیع جغرافیایی آن، ایجاب می‌کند که به وجود «سنت ذوق اسم یا نام‌های شعرگونه»

در فرهنگ فارسی دانان قائل شویم. گام نخست شناخت این بخش از فرهنگ و تاریخ، جمع‌آوری نام‌های فارسی حاکمان اسلامی و سپس مطالعه ادبیت آنها و بدین ترتیب، اثبات بودن چنین سنتی است. نوشته حاضر به این امر پرداخت و سعی بر شناخت وجه ادبی نام‌های ذوقی درباریان کرد. پژوهش حاضر مهم‌ترین ویژگی‌های شعر را که آشنایی‌زدایی و موسیقی (آرایه‌های لفظی و بدیعی) و خیال‌انگیزی (معانی) و عواطف‌آفرینی بود، در این ذوق‌اسم‌ها به تفصیل کاوید، و آشکار شد که اصول بنیادین شعر بر این نام‌های شعرگونه نیز حکم‌فرما است. بدین ترتیب، اگر شعر را «رستاخیز کلمات» دانسته‌اند، می‌توان ذوق‌اسم را «رستاخیز نام‌ها» شمرد.

پی‌نوشت

۱. مدتی پیش از سقوط عثمانی، غروب فارسی دری در هندوستان و آسیای میانه نیز آغاز شده بود، با از رسمیت انداختن آن به‌دست بریتانیا در سال ۱۸۳۶ و آغاز چیرگی روسیه بر خراسان و ورارودان و خوارزم، از ۱۸۲۰.
۲. درباره درست خواندن این چند نام شک هست: معماشاه، گلستان (گلستو)، گل‌فام (گل‌فم)، شیوه‌گر (شیوه‌کار).
۳. مثلاً جنگ نادر با بیت «کسی نماند که دیگر به تیغ ناز کشی / مگر تو زنده کنی خلق را و باز کشی» (شفیعیون، ۱۳۹۰: ۱۸۴) و جنگ سلطان محمد فاتح با بیت «پرده‌داری می‌کند در قصر قیصر عنکبوت / بوم نوبت می‌زند در طارم افراسیاب» (معصومی، ۱۳۸۳: ۷۵۶) و فتح غزنین به دست بهرام‌شاه با بیت «دور از سر تو سر به تن سام نماند / اینک سر سوری به عراق آوردند» (رسولی، ۱۳۸۱: ۷۵۵).
۴. ذوق‌اسم‌های درباری‌ای که یافته‌ایم و تاکنون از شمار ششصد گذر کرده‌است، با نظم گاه‌شمارانه به‌زودی عرضه خواهد شد، با عنوان «فهرستی از ذوق‌اسم‌های دربارهای اسلامی».
۵. باقی ماندن این گرایش تا اکنون جالب توجه است؛ مثلاً «لیانا، آوینا، آیهان، شاهان، آریا، آراد، ماهان» از جمله بیست نام پرتعداد استان فارس در سال ۱۴۰۳ اعلام شده‌است. (مقدم، ۱۴۰۳: ۲)
۶. اصطلاح برگرفته از راستگو (۱۳۸۲: ۱۴)
۷. به پیش تو ست میان‌بسته لشکری سرتیز (عطاملک جوینی، ج ۳: ۴۳)
۸. ذوق‌اسم نخست‌وزیر کنونی پاکستان یعنی شهباز شریف است.
۹. چه شکرها ست در این شهر که قانع شده‌اند / «شاهبازان طریقت» به مقام مگسی (حافظ، ۱۳۷۵، ج ۱: ۹۰۸)
۱۰. جالب توجه آنکه روشن‌آرا (نام یکی از بانوان گورکانی هند) فقط در چندی شعر معاصر یافته می‌شود: «ای روشن‌آرای چراغ لالگان در رهگذار باد (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۶: ۳۲۱)؛ کرد افشای رازهای مگو، روشن‌آرای صبح نورانی» (نیما یوشیج، ۱۳۸۶: ۶۲۵) و این نمونه‌ای دیگر است از پیوستگی چنین نام‌ها با شعر.

منابع

- ابن‌یمین فریومدی (۱۳۴۴) دیوان اشعار، به تصحیح حسینعلی باستانی‌راد، تهران: کتابخانه سنایی.
- اثیرالدین اخسیکتی (۱۳۳۷) دیوان اشعار، به تصحیح رکن‌الدین همایون‌فرخ، تهران: کتابفروشی رودکی.
- ازرقی هروی (۱۳۳۶) دیوان اشعار، به تصحیح سعید نفیسی، تهران: زوار.
- اسدی طوسی، ابونصر علی بن احمد (۱۳۵۴) گرشاسب‌نامه، به اهتمام حبیب یغمایی، تهران: طهوری.
- باسورث، کلیفورد ادموند (۱۳۸۱) سلسله‌های اسلامی جدید؛ راهنمای گاه‌شماری و تبارشناسی، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران.
- بیهقی، ابوالفضل محمد بن حسین (۱۳۸۳) تاریخ بیهقی، به تصحیح علی‌اکبر فیاض، مشهد: دانشگاه فردوسی.
- جامی، نورالدین عبدالرحمان (۱۳۷۸) هفت اورنگ، به تصحیح اعلاخان افصح‌زاد و حسین احمد تربیت، تهران: میراث مکتوب.
- حافظ، شمس‌الدین محمد (۱۳۷۵) دیوان اشعار، به تصحیح پرویز ناتل خانلری، تهران: خوارزمی.

- راستگو، محمد (۱۳۸۲) هنر سخن‌آرایی (فن بیان)، تهران: سمت.
- رسولی، اختر (۱۳۸۱) «فخر هروی»، دانشنامه ادب فارسی، ج ۳، حسن انوشه (سرپرست)، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ص ۷۵۵ و ۷۵۶.
- رضاپور، زینب (۱۴۰۰) «زیبایی‌شناسی صنعت حل در مرزبان‌نامه با تأکید بر آیات قرآنی»، متن‌شناسی ادب فارسی، س ۱۳، ش ۵۱، ص ۶۵ تا ۴۹.
- رضاقلی‌خان هدایت (۱۳۴۴) ریاض العارفین، به اهتمام مهرعلی گرکانی، تهران: کتابفروشی محمودی.
- زامباور، ادوارد فون (۱۳۵۶) نسب‌نامه خلفا و شهریاران و سیر تاریخی حوادث اسلام، ترجمه جواد مشکور، تهران: خیام.
- سنایی غزنوی، ابوالمجد مجدود بن آدم (۱۳۲۹) حدیقة الحقیقه و شریعة الطریقه، به اهتمام محمدتقی مدرس رضوی، تهران: سپهر.
- سنایی غزنوی، ابوالمجد مجدود بن آدم (۱۳۸۸) دیوان اشعار، به اهتمام محمدتقی مدرس رضوی، تهران: سنایی.
- سوزنی سمرقندی (۱۳۳۸) دیوان اشعار، به تصحیح ناصرالدین شاه‌حسینی، تهران: امیرکبیر.
- سیدحسن غزنوی (۱۳۶۲) دیوان اشعار، به تصحیح محمدتقی مدرس رضوی، تهران: اساطیر.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۵۳) «مقدمه‌ای کوتاه بر مباحث طویل بلاغت»، خرد و کوشش، ش ۱۵، ص ۷۸ تا ۴۷.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۷۶) آیین‌های برای صداها، تهران: سخن.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۹۱) رستاخیز کلمات، تهران: سخن.
- شفیعیون، سعید (۱۳۹۰) «نقد و بررسی مجمع‌النفایس خان آرزو»، آینه میراث، س ۹، ش ۴۸، ص ۱۷۵ تا ۱۹۴.
- شهبازی، ایرج (۱۳۹۷) شاعرانگی ما ایرانیان، در دسترس در B2n.ir/sk7951
- شیمیل، آنهماری (۱۳۷۶) نام‌های اسلامی، ترجمه گیتی آرین، تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- صائب تبریزی، میرزا محمدعلی (۱۳۷۰) دیوان اشعار، به کوشش محمد قهرمان، تهران: علمی و فرهنگی.
- عرفانیان، مسعود (۱۴۰۲) «زندگی خانوادگی ابوالقاسم لاهوتی و دو ازدواج او»، برگ هنر: فصل‌نامه ادبیات داستانی، ش ۴۰، در دسترس در B2n.ir/pw9749
- عطار نیشابوری، فریدالدین ابوحامد محمد (۱۳۵۵) خسرونامه، به تصحیح احمد سهیلی خوانساری، تهران: زوار.
- فخرالدین گرگانی (۱۳۳۷) ویس و رامین، به اهتمام محمدجعفر محجوب، تهران: بنگاه نشر اندیشه.
- فرخی سیستانی (۱۳۱۱) دیوان اشعار، به تصحیح علی عبدالرسولی، تهران: مطبعة مجلس.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۸۶) شاهنامه، به اهتمام جلال خالقی مطلق، ج ۵ و ۶، تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- فصیحی هروی، (۱۳۸۳) دیوان اشعار، به اهتمام ابراهیم قیصری، تهران: امیرکبیر.
- فضولی بغدادی، محمد بن سلیمان (بی‌تا) دیوان اشعار، به تصحیح حسیبه مازی اوغلی، تهران: دوستان.
- قطران تبریزی (۱۳۶۲) دیوان اشعار، به تصحیح محمد نخجوانی، تهران: ققنوس.
- کمال‌الدین اسماعیل اصفهانی، ابوالفضل (۱۳۴۸) دیوان اشعار، به اهتمام حسین بحر العلوم، تهران: کتابفروشی دهخدا.
- مجیرالدین بیلقانی، ابوالمکارم (۱۳۵۸) دیوان اشعار، به تصحیح محمدآبادی، تبریز: دانشگاه تبریز.
- محتشم کاشانی، مولانا کمال‌الدین (۱۳۴۴) دیوان اشعار، به تصحیح مهرعلی گرکانی، تهران: کتابفروشی محمودی.
- مسعود سعد سلمان (۱۳۶۴) دیوان اشعار، به اهتمام مهدی نوریان، اصفهان: کمال.
- معزی نیشابوری، محمد بن عبدالملک (۱۳۸۵) دیوان اشعار، به تصحیح محمدرضا قنبری، تهران: زوار.
- معصومی، بهرام (۱۳۸۳) «محمد فاتح عثمانی»، در دانشنامه ادب فارسی، ج ۶، حسن انوشه (سرپرست)، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ص ۷۵۱ تا ۷۵۸.
- مقدم، فاطمه (۱۴۰۳) «ده اسم دختر و پسر پرتعداد ۱۴۰۳ اعلام شد»، روزنامه شهر مردم، س ۹، ش ۱۱۸۱، ۱۸ مهر.
- مولانا، جلال‌الدین محمد (۱۳۷۸) کلیات شمس، به تصحیح بدیع‌الزمان فروزانفر، تهران: امیرکبیر.
- نزاری قهستانی، سعدالدین (۱۳۷۱) دیوان اشعار، به تصحیح مظاهر مصفا، تهران: علمی.

نیما یوشیج (علی اسفندیاری) (۱۳۸۶) دیوان اشعار، به اهتمام سیروس طاهباز، تهران: نگاه.
وطواط، رشیدالدین (۱۳۳۹) دیوان اشعار، به تصحیح سعید نفیسی، تهران: کتابفروشی بارانی.

References

- Asadi-ye Tusi. (1975). *Garšāsbnāme* (H. Yaqmāyi, ed.). Tehrān: Tahūri. [In Persian]
- Attār-e Neyšāburi. (1976). *XosrowNāme*. (A. Soheili-ye Xānsāri, ed.). Tehrān: Zavvār. [In Persian]
- Azraqi-ye Heravi. (1957). *Divan* (S. Nafisi, ed.). Tehrān: Zavvār. [In Persian]
- Beyhaqi, A. (2004). *Tārix-e Beyhaqi* (A. Fayyāz, ed.). Mašhad: Ferdowsi University. [In Persian]
- Bosworth, C. E. (2002). *The New Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Manual* (F. Badre'i, trans.). Tehrān: Iran-o-Islam Research center. [In Persian]
- Çağatay Uluçay, M. (1985). *Padişahların kadınları ve kızları, Türk Tarih Kurumu yayınlarından, Türk Tarih Kurumu, the University of Michigan*. [B2n.ir/up1769](https://www.b2n.ir/up1769) [In Turkish]
- Ebn-e Yamin-e Faryumadi. (1965). *Divan* (H. Bāstāni-ye Rād, ed.). Tehrān: Ketābxāne-ye Sanāyi. [In Persian]
- Erfānian, M. (2023). "The Family Life of Abolqāsem-e Lāhuti and his Two Marriages". *Barg-e Honar*, (40). [B2n.ir/pw9749](https://www.b2n.ir/pw9749) [In Persian]
- Farroxi-ye Sistāni. (1932). *Divan* (A. Abdorrasuli, ed.). Tehrān: Matba'e-ye Majles. [In Persian]
- Fasihi-ye Heravi. (2005). *Divan* (E. Qeysari, ed.). Tehrān: AmirKabir. [In Persian]
- Faxroddin-e Gorgāni. (1958). *Vis-o-Rāmin* (M. J. Mahjub, ed.). Tehrān: Bonyād-e Našr-e Andiše. [In Persian]
- Ferdowsi, A. (2007). *Šāhnāme* (J. Xāleqi Motlaq, ed.) (Vol. 5, 6). Tehrān: The Center for the Great Islamic Encyclopedia. [In Persian]
- Fozuli-ye Baqdādi. (n.d.). *Divan*. (H. Māzi'ūghli, ed.). Tehrān: Dustān. [In Persian]
- Hāfez, Š. M. (1996). *Divan* (P. Nātel-e Xānlari, ed.). Tehrān: Xārazmi. [In Persian]
- Jāmi, N. A. (1999). *Haft Owrang* (A. Afsahzād & H. Tarbiyat, eds.). Tehrān: Institute for the Study of Written Heritage. [In Persian]
- Kamāl-od-Din Esmā'il-e Esfahāni. (1970). *Divān* (H. Bahrol'olumi, ed.). Tehrān: Dehxodā. [In Persian]
- Ma'sumi, B. (2005). "Mohammad-e Fāteh-e Osmāni". In H. Anušē (ed.). *Dānešnāme-ye Adab-e Fārsi* (Vol. 6). Tehrān: Ministry of Farhang o Eršād-e Eslāmi: 751-758. [In Persian]
- Mas'ud-e Sa'd-e Salmān. (1986). *Divan* (M. Nuriān, ed.). Esfahān: Kamāl. [In Persian]
- Mo'ezzi-ye Neyšāburi. (2007). *Divan* (M. Qanbari, ed.). Tehrān: Zavvār. [In Persian]
- Mohtašam-e Kāšāni. (1966). *Divan* (M. Gorgāni, ed.). Tehrān: Mahmudi. [In Persian]
- Mojir-od-Din-e Beylaqāni. (1980). *Divan* (M. Ābādi, ed.). Tabriz: Tabriz University. [In Persian]
- Moqaddam, F. (2024). "Announcement of the Ten Most Popular Names for Girls and Boys in 2024". *Šahr-e Mardom*, 9 (1181). [In Persian]
- Mowlānā, J. al-D. M. (2000). *Kolliyyat-e Šams* (B. Foruzānfar, ed.). Tehrān: AmirKabir. [In Persian]
- Nazāri-ye Qohestāni. (1993). *Divan* (M. Mosaffā, ed.). Tehrān: Elmi. [In Persian]
- Qatrān-e Tabrizi. (1984). *Divan* (M. Naxjavāni, ed.). Tehrān: Qoqnus. [In Persian]
- Rāstgu, M. (2003). *Honar-e Soxan-ārāyi (Fann-e Bayān)*. Tehrān: Samt. [In Persian]
- Rasuli, A. (2002). "Faxr-e Heravi". In H. Anušē. (ed.). *Dānešnāme-ye Adab-e Fārsi* (Vol. 3). Tehrān: Ministry of Farhang va Eršād-e Eslāmi: 755, 756. [In Persian]

- Rezāpur, Z. (2021). "Aesthetics of Rhetoric Figure of Quotation in Marzbannameh with Emphasis on Qur'anic Verses". *Matn-šenāsi-ye Adab-e Fārsi*, 13 (51): 49-65. [In Persian]
- Rezāqolixān-e Hedāyat. (1965). *Riyāzol'ārefīn* (M. Garakāni, ed.). Tehrān: Ketabforuši-ye Mahmudi. [In Persian]
- Sa'eb-e Tabrizi. (1991). *Divan* (M. Qahremān, ed.). Tehrān: Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Šafi'i-ye Kadkani, M. (1974). "A Short Introduction to Lengthy Discussions on Rhetoric". *Xerad va Kušeš*, (15): 47-78. [In Persian]
- Šafi'i-ye Kadkani, M. (1997). *Āyine-i barā-ye Sedā-hā*. Tehrān: Soxan. [In Persian]
- Šafi'i-ye Kadkani, M. (2012). *Rastāxiz-e Kalemāt*. Tehrān: Soxan. [In Persian]
- Šafi'iyun, S. (2011). "A Critique and Review of XānĀrzu's *Majma' al-Nafāyes*". *Āyine-ye Mirās*, 9 (48): 175-194. [In Persian]
- Šahbāzi, I. (2018). *Our Iranian Poeticalness*. B2n.ir/sk7951 [In Persian]
- Sanā'i-ye Qaznavi. (1950). *Hadiqat al-Haqiqah va Šari'at al-Tariqah* (M. Modarres-e Razavi, ed.). Tehrān: Sepehr. [In Persian]
- Sanā'i-ye Qaznavi. (2009). *Divan* (M. Modarres-e Razavi, ed.). Tehrān: Sanā'i. [In Persian]
- Sayyed Hasan-e Qaznavi. (1983). *Divan* (M. Modarres-e Razavi, ed.). Tehrān: Asātir. [In Persian]
- Schimmel, A. M. (1997). *Islamic Names* (G. Ārian, trans). Tehrān: National Library and Archives of I.R. Irān. [In Persian]
- Suzani-ye Samarqandi. (1959). *Divan* (N. al-D. ŠāhHoseyni, ed.). Tehrān: Amirkabir. [In Persian]
- Vatvāt, R. al-D. (1961). *Divan* (S. Nafisi, ed.). Tehrān: Bārāni. [In Persian]
- Yušij, N. (A. Esfandiyāri). (2008). *Divan* (S. Tāhbāz, ed.). Tehrān: Negāh. [In Persian]
- Zambaur, E. von. (1977). *Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l'Histoire de l'Islam* (J. Maškur, trans). Tehrān: Xayyām. [In Persian]